

Yavuzer, H. (2023). Din toplum ilişkisi. *Uluslararası Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, 6(4), 109-124.

DİN TOPLUM İLİŞKİSİ

Hasan YAVUZER*
Esra CİHAN**

Öz: Din, insanlık tarihi boyunca her yerde ve her zaman var olmuş, bundan sonra da varlığını devam ettirecek evrensel bir olgudur. Birey-lere ve toplumlara ait her alanda din olgusunun etkilerini görmek mümkündür. Antropologlar bireysel olarak inanmayanlar olmakla birlikte dinsiz bir topluma rastlanmadığını dile getirmektedir. Din toplum ilişkisinde din mi toplumu etkiler yoksa toplum mu dini etkiler soruları bu alanda çalışmalar yapan kişilerin temel soruları olmuştur. Genel olarak çıkarılan sonuç ise dinlerin toplumları etkilediği gibi toplumların da dinleri etkilediği yönündedir. Tarih bunun örnek-leri ile dolu olduğu gibi günümüzde de aynı örnekleri görmek müm-kündür. Dolayısıyla dinler ve toplumlar arasında karşılıklı bir etkil-e-şim söz konusudur. Dinler nasıl ki insanların karakterlerinin oluşma-sında, yaşamlarının güzelleşmesinde, eksik ve yanlışların ortadan kaldırılmasında insana yön veriyorsa aynı şekilde toplumlar da dine yön vermekte ve dini etkilemektedir. Bir toplum, içinde bulunduğu sü-recin şartlarına göre dinin inanç, ibadet ve ahlaki kurallarını değiştire-bilmekte ya da kendi arzu ve isteklerine göre dini kurallar koyabil-mektedir. Kişi inandığı gibi yaşamayınca da yaşadığı gibi inanmaya başlamaktadır. Bu çalışmada dinin özellikle toplumsal yönü üzerinde durul-makta, din ve toplum ilişkisi açıklanmaktadır. Bununla birlikte bu ça-lışmada sadece dinin topluma olan etkileri değil toplumun dine olan etkileri de farklı yönleri ile ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din, toplum, din toplum ilişkisi, dinin sosyal ve kültürel hayata etkisi, sosyoloji, din sosyolojisi.

THE RELATIONSHIP BETWEEN RELIGION AND SOCIETY

Abstract: Religion is a universal phenomenon that has existed everywhe-re and always throughout the history of mankind and will continue to exist. One can see the influence of the phenomenon of religion in all spheres belonging to individuals and societies. Anthropologists claim that, although there are individual non-believers, there is no non-religious society. Plutarch, one of the ancient Greek philosophers, also says: "Travel the world and you will find cities without walls, without literature, without law, without wealth; but you will not find a single city without a sanctuary and without God," referring to the fact that religion is an important phenomenon for society. As in the past, today there are societies without knowledge, art and philosophy, but there is no society without religion, and this is not expected in the future. Questions about whether religion influences society in the rela-tionship between religion and society or society influences religion ha-ve been fundamental questions for those working in this field. The overall result is that religions influence societies, which means that ci-ties also influence religions. History is full of examples of this, and the same examples can be seen today. Thus, there is mutual interaction between religions and societies. Just as religions guide individuals in shaping their characters, beautifying their lives, and eliminating defi-ciencies and mistakes, societies also guide religions

* Dr. Öğr. Üyesi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, hasanyavuzer@nevsehir.edu.tr

 ORCID ID: 0000-0002-6672-156X

** Yüksek Lisans Öğrencisi, Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, esracihann1@gmail.com

 ORCID ID: 0009-0009-6149-2428

and influence religions. A society can change the faith, worship and moral rules of religion according to the conditions of the process in which it finds itself, or it can establish religious rules according to its own desires. When a person does not live the way he believes, he begins to believe the way he lives. This study focuses on the social aspect of religion and explains the relationship between religion and society. However, in this study, not only the influence of religion on society, but also the influence of society on religion is considered in various aspects.

Keywords: Religion, society, religion-society relationship, the impact of religion on social and cultural life, sociology, sociology of religion.

Din, insanlık tarihi ile başlayan, tarihin her döneminde ve her toplumda da var olan evrensel kurumlarından bir tanesidir. Evrensel, önemli ve zorunlu kurumlardan biri olan “Din, insanla birlikte var olmuş, onunla yaşayan ve kıyamete kadar da yine insanla beraber yaşayacak bir olgudur” (Cilacı, 1995, s. 18).

Dr. Lütfi Doğan’ın “Din ve Toplum” isimli çalışmasında da bahsettiği gibi dinin insanla beraber doğduğunu görmekteyiz (Doğan, 2011, s. 75). Dolayısıyla dinin tarihinin insanlık kadar eski olduğunu ve insanlık ile beraber başladığını söylemek mümkündür. Dünya genelinde özellikle de semavi dinlerde din olgusunun başlangıcı insanın varoluşuyla birlikte kabul edilmektedir. İslam inancına göre ilk insan Hz. Adem’in aynı zamanda ilk peygamber olduğu kabul edilmektedir. Dünyada en fazla taraftarı olan Hristiyanlık’ta yer alan “Adam” ve “Eva” ile de İslam dininde zikredilen “Hz. Adem” ve “Hz. Havva” kastedilmektedir. Yahudilik ve diğer ilahi dinlerde de aynı inancı görmek mümkündür. Bu da dinin insanlık tarihi ile yaşıt olduğunu göstermektedir.

Tarihin her döneminde ve her toplumda bireysel olarak inanmayanlar çıkmakla beraber dünya tarihinde dinden ve dini yaşam tarzından tamamen uzak dinsiz bir toplum görülmemiştir. Antropologların vermiş olduğu bilgiye göre birey olarak dine inanmayanlar olsa da bütünüyle inanmayan, yani dinsiz bir topluma rastlanmamıştır. Bundan sonra da bireysel olarak inanmayanlar olmakla beraber tamamen dinsiz bir toplumun görülmesi gibi bir durum beklenmemektedir. Eski Yunan filozoflarından Plutargue “dünyayı dolaşınız, duvarsız, edebiyatsız, kanunsuz, servetsiz şehirler bulacaksınız; fakat mabedsiz ve mabudsuz bir şehir bulamayacaksınız” (Kahraman, 1984’den akt. Güneş, 2014, s. 153) diyerek bu gerçeği farklı bir şekilde ifade etmiştir.

1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Din-Toplum İlişkisidir. Çalışmanın konusu gereği, bu araştırmada din ve toplum arasındaki ilişkinin açıklanması üzerinde durulmaktadır. Dinin tarih içinde ortaya çıkışı ve geçmişten günümüze dinin toplumları nasıl etkilediği üzerinde durulurken diğer yandan da toplumların dini nasıl etkilediği ve şekillendirdiği bu araştırmanın konusunu oluşturmuştur.

Din, var olduğu toplumları birçok yönüyle etkileyen ve o toplumlardan da birçok yönüyle etkilenen çok boyutlu bir olgudur. Bu sebeple bu çalışmanın konusu da, din ve toplum arasındaki ilişkinin incelenmesidir.

2. Araştırmanın Amacı

Bu çalışma birbirinden ayrı düşünülemeyecek olan “din” ve “toplum” kavramlarını ele almakta ve bu iki kavramın birbiriyle olan ilişkisini değerlendirmeyi amaçlamaktadır. Sadece dinin toplumu etkilemesi üzerinde değil toplumun da dini etkilemesi üzerinde durulması da bir diğer amacımızdır.

3. Araştırmanın Önemi

Sosyoloji ve din sosyolojisi açısından hem toplumun hem de dinin önemli bir yeri vardır. Bu çalışma din ve toplum ilişkisini ele alması bakımından önem arz etmektedir.

4. Araştırmanın Sınırlılıkları

Bu araştırma sınırlılıkları gereği sadece din olgusu ya da sadece toplum üzerinde durmak yerine din ve toplumun birbirlerini etkilediği noktalar üzerinde durmaktadır. Tamamen dini yargılar odaklı değil din ve toplum arasındaki etkileşimin sosyolojik açısından da ele alınması bu araştırmanın sınırlılıklarını belirlemektedir.

5. Araştırmanın Yöntemi

Araştırmada literatür taraması yapılmış, elde edilen veriler ışığında nitel yöntem kullanılarak çalışma tamamlanmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

1.1. Din

Toplumdaki ihtiyaçlara dayalı olarak ortaya çıkan toplumsal kurumlar vardır. Bu kurumlara örnek olarak aile, din, ekonomi, siyaset ve eğitim gibi kurumları görmekteyiz. Temel kurumlardan biri olan din, evrensel, önemli ve zorunlu bir kurumdur. Dolayısıyla hem bireyler hem de toplumlar bu kuruma ihtiyaç duymaktadır. Geleneksel toplumlarda geçmişte böyle olduğu gibi modern çağ olarak da kabul edilen günümüzde de aynı durum devam etmekte ve insanlar bir dine inanarak yaşamaktadır.

Tarihi veriler ve yapılan araştırmalar da “İnsanlık tarihinin tetkiki kesin olarak şunu ortaya koymuştur ki, dünya üzerinde dinden ve dini yaşayıştan uzak bir toplum yaşamamıştır. Çünkü din fikri, insanla beraber doğmuş, onunla beraber yaşamış, günümüzde olduğu gibi gelecekte de onunla beraber yaşayacaktır. Nerede insan varsa, orada bir inanç ve kanaat da var olmuştur. Bunun için insanlığın ne kadar Kadim tarihine, ne kadar önceki devirlere inerse inelim, daima bir din vakıası ile karşı karşıya geliriz” (Frayer,1961’den akt. Aydın, 1986, s. 47). “Geçmişte böyle olduğu gibi, bugün de ilimsiz, san'atsız, felsefesiz cemiyetler vardır, ancak dinsiz bir cemiyet yoktur” (Bergson, 1932’den aktaran Aydın, 1986, s. 47). Bunun sebeplerinden en önemlilerinden biri insanın yaratılışı ile ilgilidir. İnsan yaratılış itibarıyla ruh ve bedenden ibarettir. “Bedeni ihtiyaçları karşılamak nasıl hayatın bir gereği ise, manevi varlığın devamı da ruhi ihtiyaçların karşılanmasına bağlıdır. Onun bu ihtiyaçlarını karşılayan en köklü müessese ise dindir” (Harman, 2006, s. 7). Bu nedenle insanlar her koşulda bir dine inanma ihtiyacı duymuş, bir Tanrıya sığınmak zorunda kalmıştır.

“WIN-Gallup International’ın 2012 yılında 57 ülkeden 51.927 kişiden veri toplayarak gerçekleştirdiği “Küresel Dindarlık ve Ateizm Endeksi” araştırmasına göre dünya nüfusunun yüzde 59’u kendisini “dindar” olarak tanımlarken (buraya tüm dinlere mensup kişiler dahildir), yüzde 23’ü “dindar değil”, yüzde 13’ü ise “ateist” olarak tanımlamıştır” <http://politikaakademisi.org> (erş. trh. 13.09.2023, 16:09). Sekülerleşme ve modernleşme sürecinin tüm dünyayı etkisine aldığı 21. yüzyılda dahi, gerek dindar olmamakla beraber inandığını belirtenler gerekse de inanmakla beraber dindar da olduğunu bildirenlerin hala büyük çoğunluğu oluşturduğu görülmektedir. İnanmayan ve ateist olduğunu beyan edenlerin ise yüzde 13 gibi az bir orana tekabül ettiği anlaşılmaktadır.

“Gallup’un 2011’deki anketine göre, Amerikalıların %92’si Tanrıya inandığını belirtmiştir” (Kurt, 2018, s. 286). Bilimde, teknolojiye, ekonomi ve dünya siyasetinde çok önemli bir yeri olan Amerika Birleşik Devletlerinde de insanların çok büyük bir kısmının bir Tanrıya inanma ihtiyacı duyması dinin önemini ve onsuz edilemediğini, edilemeyeceğini ortaya koymaktadır. Yapılan başka bir araştırma da ise dünya genelinde inanç durumu şöyle belirlenmiştir. “Hristiyanlık: %31, Müslümanlık: %25, inançsızlar: %15,6, Hindu: %15,2, Budistlik: %6,6, Halk dini: %5,6, Yahudilik: %0,2” <https://www.webtekno.com> (erş. trh. 25.01.2023, 22:57). Bu araştırmada verilerine göre dünya genelinde bir dine inanan ve inandıran kişilerin oranları göz önüne alındığında inandıran kişilerin %15,6 gibi görece küçük bir oranda olduğu görülmektedir. Dünya genelinde yaklaşık %85 oranında çok büyük bir nüfusun ise bir dine inandığı görülmektedir. Dolayısıyla halk arasında inandıran kişilerin

arttığı yönünde bir düşünce olsa da, bir dini inanca bağlı olan kişilerin oranının hâlâ çok daha fazla olduğu dikkat çekmektedir. Gerek ülkemizde gerekse tüm dünyada gençlerin dinden ve dini değerlerden uzaklaştığı görüşü yaygın olarak dile getirilmektedir. Konuyla ilgili olarak Yavuzer ve arkadaşları tarafından 2017-2018 eğitim öğretim yılında Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesinde okuyan ve %55,1'i kadın, %44,9'u erkeklerden oluşan 350 öğrenciye uygulanan anket sonuçlarına göre katılımcıların %96,3'ünün Allah'ın varlığına ve birliğine inandığı tespit edilmiştir (Yavuzer, Erdem, & Açıköz, 2018: 22,27). Çalışmanın yapıldığı 2017-2018 eğitim öğretim yılında 81 vilayetten 23.000 civarında öğrencisi bulunan Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi'nin öğrenci profilinin ülke genelindeki üniversite öğrencilerinin genel durumu ve din algısı hakkında da bir fikir vermektedir (Yavuzer, Erdem, & Açıköz, 2018, s. 44). Bu veri sonucunu tüm üniversiteler ve tüm gençler için yaygınlaştırmamız bile 81 vilayetten öğrencisi olan bir üniversitenin öğrencilerinin verdiği cevaplar gençlerin din algısı ile ilgili bir anlam ifade etmektedir.

Kurt'un da belirttiği gibi "Din, insanlığın başlangıcından beri var olan bir kurumdur. Onun olgusal gerçekliği, tüm modern yasalarca kabul edilmiş ve dini düşünce, davranış, ibadet ve eğitim hakkı da anayasa maddeleriyle temel hak ve özgürlükler çerçevesinde güvence altına alınmıştır" (Kurt, 2018, s. 123). Birleşmiş Milletler Kurulunun yayınlamış olduğu İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi'nin 18. Maddesinde belirtildiği gibi; "Herkes düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkına sahiptir. Buna göre, herkes din ya da inanç değiştirmekte özgürdür. Ayrıca dinini ya da inancını tek başına ya da toplulukla birlikte açık olarak ya da özel olarak öğretim, uygulama, ibadet ve ayinlerle açıklama özgürlüğüne sahiptir" <http://ihuam.ankara.edu.tr> (erş. trh. 05.10.2023, 10:16).

Toplumların temel kurumlarından biri olan din teoloji/ilahiyat ve din bilimlerinin konusu olduğu gibi "din, sosyolojinin ve sosyologların da temel ilgi alanlarından biri olmuş ve buradan da din sosyolojisi doğmuştur (Okumuş, 2013, s. 79). Günümüzde bağımsız bir bilim olarak Din Sosyoloji başta din, din toplum ilişkisi ve dini gruplar olmak üzere pek çok konuyu kendisine ilgi alanı olarak belirlemiştir. Sosyolojinin diğer alt dallarında olduğu gibi Din Sosyolojisi de her geçen gün büyük ilgi görmekte ve bu alanda önemli çalışmalar yapılmaktadır.

Dinler "inanç, ibadet ve ahlak" olmak üzere inananlarına üç önemli noktada yol göstermektedir. Joahim Wach bunu "teolojik, pratik ve sosyolojik" (Wach, 1990, s. 21-32) olarak ele almaktadır. Her iki tasnife göre de dinler inanç, ibadet ve ahlak konusunda birey ve toplumların önemli bir boşluğunu doldurmaktadır. Her din inananlarına aynı zamanda ibadet görevi de yüklemekte ve tüm dinlerde ibadet bulunmaktadır. Ahlak, muamelat veya sosyolojik boyutuyla ise dinin toplumsal yönü öne çıkmaktadır. Dinler sadece inanç, ibadet ve ahlak konuları yani dinin sosyolojik boyutları ile de ilgilenmemekte, hayatın her safhasında ve karşılaşılan her durumda din insanın yanında yer almakta, inanan insan inancından, ibadetlerinden ve davranışlarından cesaret almakta, huzur ve mutluluk duymaktadır. Çünkü Harman'ın da belirttiği gibi "İnsanın psikolojik yapı ve yaşayışında karşılaştığı yalnızlık, çaresizlik, korkular, üzüntü ve sarsıntılar, hastalıklar, musibet ve felaketler karşısında ona ümit, teselli ve güven sağlayan en son sığınak din olmuştur" (Harman, 2006, s. 7).

Dinin inanç, ibadet ve diğer farklı özelliklerinden yola çıkan Glock'da din ve dindarlığın beş boyutundan bahsetmekte ve onları şöyle sıralamaktadır.

- 1- Dinin inanç boyutu,
- 2- İbadet boyutu,
- 3- Dini tecrübe (duygu) boyutu,
- 4- Dini bilgi boyutu ve
- 5- Dinin etkileme boyutu" (Dikbıyık, 2019, s. 204-205)

Tarihsel anlamda dinin ortaya çıkışının insanlığın tarihi kadar eskiye dayandığını görmek mümkündür. İnsan bir tanrıya inanma, hayatındaki anlamsızlıkları bu inanışla

açıklama ihtiyacı duyan bir varlıktır. Din olgusu insanlar için olmazsa olmaz mutlak ihtiyaçlardan biridir. Bu yüzden insanlar her yerde ve her zaman bir dine ve tanrıya/yaratıcıya, yüce güce inanma ihtiyacı duymuşlardır.

İnsanın doğumundan ölümüne hatta ölümden sonrası hayata kadar karşısına çıkan birçok olayı anlamlandırmak için dine ihtiyacı vardır. Bir dini inanca sahip olmayan birey, yaşamında karşılaştığı olayları bütünüyle anlamlandıramaz. Bu durum da insanı belli bunalımlara ve çıkmazlara sürükler. Bu yönüyle bakıldığı müddetçe dahi insanın dine olan ihtiyacı önem arz etmektedir. Kur'ân-ı Kerîmde “Biz bir resul göndermedikçe azap etmeyiz” (İsra, 15) ayeti de din ve inanç konusunun insanlık tarihi ile başladığının ve her toplumda dinin varlığının en önemli göstergelerinden biri olarak dikkat çekmektedir. “Din ve Toplum İlişkisi” isimli çalışmasında Mehmet Aydın makul bir dinin kalp huzuru için mutlak bir zaruret olduğunu söylemiştir (Aydın, 1986, s. 48). Bu açıdan bakıldığında din; insanın yaşamı boyunca kendisine ve topluma huzur sağlayan ve düştüğü çıkmazlarda açılan kapı niteliği taşımaktadır. Bu durumu Aydın yine aynı eserinde Liebman, 1952'den yaptığı aktarmada/alıntıda “dünyadaki gayemizi anlamak kudretini, Allah'a mensubiyet hissini, topluluk halindeki arkadaşlıkta bulduğumuz his iştirakini, bizim kendi ufak benliklerimizi büyük ve manevi gayelere tabi kılmak kabiliyetini bize sadece dinler vermektedir” şeklinde açıklamaktadır (Liebman, 1952'den akt. Aydın, 1986, s. 48).

Bu kadar önemli olmasına rağmen tarihin her döneminde ve her toplumda da din var olduğu için herkesin mutabık kaldığı kesin ve net bir din tanımını yapmak mümkün olmamış farklı din mensupları ve farklı bilim dallarından farklı tanımlar yapılmıştır. Bu tanımlardan bazılarına yer verilecektir. “Din: «İnsanın kaderini bağlı gördüğü üstün bir güç veya ilkeye inancı, bu inancın sonucu olan ve bir yaşama kuralı yaratabilecek zihni ve ahlaki tutum» dur” (Doğan, 1979, s. 75). Bir başka din tanımına bakılacak olursa; “Din, kutsal fikrine dayalı olan ve müminleri bir sosyo-dinsel topluluk içinde birleştiren bir “inançlar, semboller ve pratikler (örneğin, ritüeller) kümesidir” (Marshall, 1999, s. 156).

Pek çok sosyolog tarafından da ilgi gören Otto'nun tarifine göre ise “Din, Kutsalın tecrübesidir”. İslam kelamcılarının göre din “emir ve yasakları Allah tarafından belirlenen, peygamberler vasıtasıyla insanlara tebliğ edilen, akıl sahiplerine dünya ve ahiret saadetinin yollarını gösteren ilahi hükümlerdir.” İslam inancında olduğu gibi diğer din mensuplarına göre de din kendilerine dünya ve ahiret saadeti kazandırmaktadır. Bu nedenle bir dine inanma ve o dinin gereklerini yerine getirme konusunda gayretleri olmaktadır.

Her dinî kültürün din kavramını ifade etmek üzere seçtiği kelimelere ait anlamların ortak noktasının “yol, inanç, âdet, kulluk” olduğu söylenebilir. Bütün bu kelimeler, kökleri insanın iç hayatında bulunan ve semereleri çeşitli davranışlarla tezahür eden köklü bir fenomeni ifade etmeyi amaçlamaktadır (Harman, 2006, s. 2).

1.1.1. Dinlerin Geleceği

Tarihin her döneminde bireysel olarak inanmayanlar olmakla beraber topyekün dinsiz bir toplum olmadığı daha önce de zikredilmişti. Din, din adamları ve dini kurumlar aleyhinde çeşitli toplumlarda ve farklı zamanlarda olumsuz görüşler ve beyanlar gündeme gelmiştir. Benzer durumları günümüzde de görmek mümkündür.

Orta çağ sonlarına doğru Hristiyan dünyasındaki kilise yönetimi ve Hristiyan din adamlarının dini kendi çıkarları için kullanmalarına ve din istismarlarına karşı çıkanlar olmuştur. Bu uygulamaların da etkisi ile özellikle de sanayi devriminden sonra ve aydınlanma döneminde dine karşı olumsuz görüşler ve ciddi eleştiriler daha çok dile getirilmiştir (Şen, 2019, s. 34-62). Yanlış uygulama ve din istismarlarından dolayı kilise ve kilise yönetimi ile din ve din adamları ağır şekilde eleştirilmiş, zamanla dini kurumların (Kilisenin), dinin ve din adamlarının itibar kaybına uğrayacağı, güç kaybedeceği ve dinin ortadan kalkacağı ileri sürülmüştür. Buna da zaman verilmiştir. Bu iddialardan bir kısmı haklı çıkmış, zamanla

Hristiyan dünyada kilise ve din adamları eski güç ve itibarlarını kaybetmiştir. Ancak din ortadan kalkmadığı gibi yeni dini akım ve dini gruplar gündeme gelmiş ve bu yeni dini akım ve gruplar dünyanın hemen her yerinde her geçen gün güç kazanmışlar, aynı durum günümüzde de devam etmektedir (Onay, 2019, s. 137-147).

Dinin her alanda etkisini yitireceği ve zamanla da dinin yok olacağı iddialarına rağmen dinin etkisini yitirmediği ve 21. Asırda da yok olmadığı gibi insanların geneli üzerinde hâlâ büyük etkileri olduğu görülmektedir. Dünyanın en gelişmiş ülkelerinden biri olan Amerika Birleşik Devletlerinde seçimi kazanan devlet başkanı başkent Washington DC.deki en büyük kiliseye giderek papazın huzurunda İncil'e el basarak yemin etmekte ve yeminden sonra göreve başlamaktadır. Avrupanın göbeğinde yer alan Vatikan ise bir din devletidir. Devlet başkanı Papa aynı zamanda katolik dünyanın da dini lideridir. Hz. Peygamber ve 4 Halife dönemi başta olmak üzere, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde de devlet başkanı aynı zamanda din başkanı olarak görev icra etmiştir. Günümüzde de Suudi Arabistan başta olmak üzere İslam dünyasında din devlet ilişkisinde benzer örnekler görmek mümkündür.

Kurt'un da belirttiği gibi "Temel bir kurum olarak insanlığın başlangıcından beri sürekli varlığını sürdüren; insanın tutum ve davranışlarını, insan ilişkilerini ve toplumsal hayatı belirleyen din, her devirde başta entelektüeller olmak üzere herkesin ilgi odağı olmuştur" (Kurt, 2018, s. 41). Geleneksel toplumlardaki gücünü kaybetmiş olmasına rağmen günümüzde de aynı durum devam etmektedir. Bundan sonra da devam edeceğinde şüphe bulunmamaktadır. "Dinin tıpkı dinozorlar gibi yok olup gideceği biçimindeki bazı öngörülere rağmen dinî inanç, dünyamızda her zaman var olduğu gibi canlı" (Chalfant vd. 1987, s. 3) bir biçimde varlığını devam ettirmektedir (Okumuş, 2009, s. 324).

1.2. Toplum

İnsan sosyal bir varlıktır. Tüm insanlar da yaşamları boyunca yalnız yaşayabilmenin aksine toplu halde yaşama ihtiyacı duyan ve toplu olarak yaşayan varlıklardır. Bunun sebebi olarak insanların birbirlerine ihtiyaç duyması ve yardımlaşma duygusuna sahip olunmasıdır. İnsanların toplu halde yaşamalarının sonucu olarak toplumlar oluşmuştur. "Toplum, ortak bir kültürü paylaşan, belli bir toprak parçasında yerleşik ve kendilerini birleşik ve özgün bir varlık olarak gören insanlardan oluşan bir grup" olarak tanımlanabilir" (Marshall, 1999, s. 732). Bir başka tanımda "toplum, ortak bir mekânda birlikte yaşayan, temel sosyal gereksinimlerini tatmin etmek için çeşitli gruplar içinde işbirliği yapan, ortak bir kültüre bağlı olan ve belli bir sosyal birim olarak işlevde bulunan kişilerin örgütlenmiş işbirliğidir" (Fitcher, 2012, s. 88).

Sosyolojinin de en temel kavramı ve en önemli konusu olan toplum, bireylerin toplamı demek değildir. "Toplum, belirli bir kültürü ve bir takım toplumsal kurumları paylaşan insanlar arasındaki ilişkilerden meydana gelir. Başka bir deyişle toplumu oluşturan şey bireylerden çok bireylerin arasındaki ilişkiler, paylaştıkları değerler ve davranış kalıplarıdır. Futbol oynamayı bilen 11 kişiyi bir araya getirdiğimizde nasıl bir futbol takımı elde edemezsek, sadece bireylerin bir araya gelmesiyle de toplum oluşmaz. Futbol takımında her oyuncunun bir görevi ve yerine getirmesi beklenen bir rolü vardır. Oyuncular birbiriyle ilişkilidir, her biri diğer oyuncuların rollerini bilir ve buna göre davranır. Toplumda da insanlar ve gruplar arasında ilişkiler vardır ve toplum insanları etkileyen bu ilişkilerden meydana gelir" (Özkalp, 2007'den akt. Şavran, 2012, s. 5).

Toplumlar, insanların ortak bir değer etrafında bir araya gelerek yaşadıkları topluluklardır. Çünkü insan doğası gereği yalnız yaşayamayan, başka kişilere ihtiyaç duyan bir varlıktır. Toplumlar statik değil, dinamik bir yapıya sahiptir. Dolayısıyla toplum içinde hareketlilik söz konusudur. Bu sebeple toplumda farklılıklar, değişkenlikler, sorunlar ve çatışmalar olağandır. Toplumların hiçbir kurala ve bütünleştirici etkiye sahip olmadan bir arada, düzen halinde yaşamalarının pek de mümkün olmayacağı aşikârdır. Toplumların bir

arada huzur içerisinde yaşamlarını sürdürmeleri için bazı gereklilikler vardır. Bu yüzden insanların düzen halinde bir arada yaşamaları için kanunlar, kurallar ve normlar oluşturulmuştur. Kanunlar, kurallar ve normlar haricinde her toplumun gelenek ve göreneklerinden dolayı barındırdığı yaşam şekilleri ve dini inanışları da toplumların bir arada ve huzur içinde yaşamasını kolaylaştıran unsurlardandır.

2. Din Toplum İlişkisi

Din, toplum içinde doğar ve toplum içinde yaşanır. Dolayısıyla dinin toplum ile toplumun da din ile çok yakın bir ilişkisi söz konusudur. “İnsanlık tarihinin her döneminde din canlılığını korumuş ve insan hayatının ayrılmaz bir vasfı olma kudretini sürdürmüştür” (Harman, 2006, s. 6-7). Din mi toplumu etkiler yoksa toplum mu dini etkiler soruları bu alanda çalışmalar yapan kişilerin temel soruları olmuştur. Genel olarak çıkarılan sonuç ise dinlerin toplumları etkilediği gibi toplumların da dinleri etkilediği yönündedir. Dolayısıyla dinler ve toplumlar arasında karşılıklı bir etkileşim söz konusudur. Bu başlık altında dinin topluma olumlu katkılarına yer verilecektir.

Sosyolojik olarak gerçekleşen bir olay olması sebebiyle din, bireyleri olduğu gibi toplumları da ilgilendirir. Din ve birey arasında olduğu gibi din ve toplum arasındaki ilişkinin boyutunun da yüksek seviyelerde olduğu söylenebilir. Birey açısından konuya bakıldığında; insanın günlük hayatında karşısına çıkan bilinmezliklerin anlamlandırılmasında ve gönül huzuruna ulaşılmasında dinin önemi oldukça büyüktür. Dolayısıyla dinin, insanın iç rahatlığına kavuşması ve gönül huzuruna erişmesi için bir gereklilik olduğunu söylemek mümkündür. Konuya toplumsal boyutu ile yaklaşıldığında ise; toplumdaki birlik ve beraberliğin sağlanması ile düzen ve dengenin yürütülmesinde olduğu gibi toplumsal sorunların en aza indirilmesinde de dinin önemi oldukça büyüktür.

Dinler hayata bakış açımızın şekillenmesinde de önemli etmenlerdendir. İçinde yaşadığımız toplum ve yaşadığımız dinin gerekleri, doğru ve yanlışları anlamlandırma ve yorumlamamızda olduğu gibi hayata bakış açımızın karakterimize yerleşmesinde de önem arz etmektedir. Din, insanlara kazandırdığı ahlaki ve manevi donanımlarla kendilerini ve davranışlarını kontrol etme, hakkına razı olma ve kimseyi rahatsız etmeme konusunda çok önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Kul hakkı olarak bilinen hususlardaki ısrarlı talimatları insanların can, mal ve namus güvenliğinin sağlanması ve güvenliğinin temininde önemli etmenler olarak dikkat çekmektedir. “Dinler inanç, ibadet ve toplumsal yönleri itibarıyla insanlığa huzur ve güven vermeyi bizatihi temel fonksiyonları olarak görürler. İnsanlığın da giderek en fazla ihtiyaç duyduğu ve geleceğin en önemli ve pahalı gereksinimi güvenliktir” (Usta, 2008, s. 52). Din koymuş olduğu kural ve prensipler ile bu ihtiyacın karşılanması ve huzurun sağlanmasına önemli katkı sağlamaktadır.

Din sadece bireyle ilgili alanlarda değil, aile hayatında, çocuk yetiştirme konusunda, eğitim, ekonomi ve sağlık alanında da insanlara yol gösterici ve toplumu geliştirici özelliğe sahiptir. Aynı zamanda toplumsal barış ve huzurun sağlanması noktasında da etkin rol oynamaktadır. Böyle olunca Din; inanç, ibadet ve ahlâk çerçevesinde hem bireyler hem de toplumlar için vazgeçilmez bir olgudur. Bundan kaynaklı olarak tarihin her döneminde ve dünyanın her yerinde insanlar bir tanrıya ve bir dine inanma ve sığınma ihtiyacı duymuş, bu yüzden de dünya genelinde farklı dinler ve inanç sistemleri gündeme gelmiştir. “Din olgusu ahlâk için de bir kaynaktır. Dinden kuvvet almayan, dine dayanmayan bir ahlâk sistemi, tarihin hiçbir döneminde ve dünyanın hiçbir ülkesinde kendisinden bekleneni verememiştir. Milli şairimiz M. Âkif bu gerçeği şu mısralarında şöyle dile dile getirir;

“Ne irfandır veren ahlâka yükseklik ne vicdandır,

Fazilet hissi insanlarda Allah korkusundandır” (Cilacı, 1995, s. 20).

Dinsiz bir toplumu düşünmek mümkün değildir. Abdurrahman Güneş’in “Sosyolojik Olarak Din ve Toplum İlişkileri” isimli çalışmasında da değindiği gibi; tarihsel olarak

bakıldığı zamanda bireysel olarak inanmayan insanlar olsa dahi tamamıyla dinsiz bir topluma rastlanmamaktadır (Cilacı, 1995'den akt. Güneş, 2014, s. 153). Bu açıdan bakıldığında hem tarihsel arka planda hem de günümüzde din, hem bireysel hem de toplumsal hayatta başköşede yerini almaktadır. Yine aynı şekilde “Toplumsal Değişme ve Din” isimli çalışmasında Ejder Okumuş'un da bahsettiği gibi din günümüz toplumların hayatında vazgeçilmez bir fenomendir (Okumuş, 2009, s. 324). Her yerde ve her zaman insanlar bir dine inanma ihtiyacı duymuş ve bir dine inanarak hayatlarını devam ettirmiştir.

Din olgusunun başlangıcı insanlık tarihi kadar eski dönemlere dayandırılır. İnsanlık tarihinin her döneminde ve her toplumda dine yer verildiği görülmektedir. Pek çok yönden din ve toplum birbiri ile koparılamaz bir bağ ile bağlıdır. Bu nedenden dolayı insanlar bir dine inanma ve onun gereklerini yerine getirerek yaşama ihtiyacı duymuş, bundan da mutlu olmuştur. Din, insanların bireysel olarak yaşamlarını etkilemenin yanında toplumların birlik-beraberlik ve refahı için de önemli fonksiyonlar icra etmektedir. Dolayısıyla din, toplum ve birey üçlüsünün etkileşimi yeryüzünde birçok alanı etkilemektedir. Bundan dolayı din olgusu birey için önemli olduğu kadar toplum için de önemlidir. Bireyin iç huzurunun sağlanması noktasında dine ihtiyaç duymanın yanında toplumsal huzurun sağlanması noktasında da dine ihtiyaç duyulmaktadır. Bundan dolayıdır ki insanlar sadece doğdukları ve yaşadıkları yerlerde dinlerinin gereklerini yerine getirmekle kalmamakta, gittikleri yerlere dinlerini, dini değerlerini ve dini kurumlarını da götürmektedirler. Küresel dünyada bunun en canlı örnekleri görülmekte, her hangi bir din dünyanın farklı yerlerinde de görülmekte, yaşanmakta ve yaşatılmak için gayret gösterilmektedir. Dinlerin yayılmasının ve yeni dini arayışların ortaya çıkmasının en temel sebeplerinden biri olarak göç olgusu söylenilebilmektedir. Göç ile birlikte dinler sadece yayılmakla kalmamakta, insanların diğer dinleri tanımaları ve yeni dini arayışlara girmesi de gerçekleşmektedir. Bu durum dahi din ve toplum ilişkisinin canlı bir örneği niteliğindedir.

Din, doğumdan ölüme kadar hayatın her alanı ile ilgili kurallar koymakta ve tüm hayatı etkilemektedir. Sadece bu dünya hayatı değil öldükten sonraki hayat ile ilgili de kurallar ve hükümler koymaktadır. İnsanlar da inandıkları dinin kural ve hükümlerini yerine getirmekten mutluluk duymaktadır. Birey ve toplumlar gündelik hayata dair plan ve programlarını yaparken din ve dini değerlerini hep göz önünde bulundurmaktadır. Buradan da anlaşılacağı üzere din ve toplumun etkileşiminin sonuçları çok boyutlu olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle din, geçmişte olduğu gibi hem içinde yaşadığımız toplumun hem de dünya genelinde tüm toplumların en etkili alanlarından biri olmaya devam etmektedir.

Durkheim dinin görevlerinden bahsederken “din insanın belli kurallara uyarak kendini disipline etmesine yardımcı olur. Bireyler arasında birleşme ve dayanışma sağlar. Geleneklerin devamlılığını sağlar, dini ayinler insanlarda huzur ve güven ortamı yaratarak onları mutlu kılar, kaygılardan, endişelerden uzaklaştırır” demektedir (Özkalp, 2013, s. 204). Bütün bunlar din birey ve din toplum ilişkisinin açık örnekleri olarak dikkat çekmektedir. Din, insanların kendilerini ve davranışlarını kontrol ederek görev ve sorumluluklarının gereğini yapmaya davet etmektedir. Yerine getirilen ayinler/ibadetler kişileri huzurlu ve mutlu etmekte, onlara gönül huzuru kazandırmaktadır. Huzurlu bireylerden oluşan toplumların da huzurlu toplumlar olarak varlıklarını devam ettirecekleri değerlendirilmektedir. Tarih boyunca olduğu gibi günümüzde de dinin topluma etkisi hayatın her alanında ve her döneminde devam etmektedir. Din mensupları kendi dinlerini gelecek nesillere öğretmek ve yaptırmak konusuna hep önem vermiş, o dinin nesilden nesile aktarılması sağlanmıştır. Çünkü “Din, insanlık tarihinin başlangıcından itibaren bireysel ve toplumsal hayatın ayrılmaz bir parçasını oluşturarak, insan ilişkilerinin ve bu ilişkilerden şekillenen toplumsal yapının belirlenmesinde en etkin unsurlardan biri olmuştur” (Kurt, 2018, s. 11). Dinin toplumun her katmanına olduğu gibi mahalli birlikler ile köy-kent yapıları üzerinde de önemli etkisi vardır. Dünyanın hemen pek çok yerinde büyük yerleşim merkezleri, dini mekanlara yakın yerlerde

gelişen aynı zamanda kutsallık merkezleridir. Kudüs, Mekke ve Roma ilk akla gelen örneklerdir. Tarihte büyük devlet geleneği de din desteği ile olmuştur (Aydın, 2018, s. 169).

Din toplum ilişkisinde din ve toplumu birbirinden ayrı düşünmek mümkün değildir. Çünkü toplumun olduğu her yerde din de var olmuş ve insanlar bir yaratıcıya sığınmıştır. Din; toplumların zorluklara, yanlışlara ve haksızlıklara karşı sağlam bir duruş sergilemesinde olduğu gibi toplumların birliğini, dirliğini ve huzurunu koruma noktasında da önemli işlev sahibidir. Din toplumu etkiler, birleştirir, kaynaştırır, korur, bir arada tutar, değiştirir ve dönüştürür. Toplum da dini etkiler, dönüştürür ve değiştirir. Tarih bunun örnekleri ile doludur. “Toplumun bekası, mutluluğu, içtimaî hakların, ahlaki kayıtların, büyük bir titizlikle korunmasına bağlıdır. Cemiyetlerin devam ve bekası için zaruri olan hak ve görevleri teminat altına alacak, bu kavramları himaye edecek ve insan kalbinin derinliklerine yerleştirecek olan en kıymetli değer bunlara kutsiyet vermiş olan “din”dir, “uluhiyet fikri”dir” (Cilacı, 1995, s. 27).

Dinin toplumlar üzerindeki etkisine bakıldığında insanlar arasındaki iletişimi kuvvetlendirmek, yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşma duygusunu güçlendirerek birlik ve beraberlik sağlamak gibi önemli etkileri olduğu görülmektedir. “Din, insanlara yardımlaşma duygusu kazandırarak insanların birbirlerine yardım etmelerinde, sıkıntılı zamanlarda, hastalık, depresyon, sel gibi felaketlerde birbirlerine maddi ve manevi yönden destek olmalarında da işlev görerek toplumun kaynaşması veya bütünleşmesine önemli katkılarda bulunur” (Okumuş, 2009, s. 328). Zor ve sıkıntılı zamanlarda dinin bütünleştirici etkisi toplumu bir arada tutmaya ve beraberlik duygusunun benimsenmesine sebep olmaktadır. Milli mücadele yıllarında ülkemizde din ve dini değerler çok etkin olmuş, “ölürsem şehit kalırsam gazi” inancı kadın erkek genç ihtiyar herkesi cepheleştirmişti. Bu aşk ve heyecan düşmanın sayısal olarak kendilerinden çok fazla, silah ve mühimmat bakımından da çok güçlü olmalarına rağmen vatanın kurtulmasına önemli katkı sağlamıştır.

Türkiye’de 06.02.2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli yaşanan ve 11 il’i doğrudan, tüm ülkeyi de dolaylı olarak etkileyen, 50.000’in üzerinde de can kaybına sebep olan asrın felaketi olarak kabul edilen büyük depremde hem milli duyguların hem de dini duyguların bütünleştirici etkisi hat safhaya çıkmıştır. Böyle zor bir dönemde İslâm dini için önemi büyük olan yardımlaşma duygusu Türk toplumunda kendini fazlasıyla göstermiştir. Toplum içinde deprem bölgelerindeki ihtiyaçlar için yapılan yardımların fazlalığı Türk toplumunun İslâm dininin verdiği bilinç ile hareket ederek yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma, bütünleşme, birlik ve beraberlik bilinci ile hareket edildiğini ortaya koymuştur.

Böyle zor bir dönemde başta dost, müttefik ve kardeş İslam ülkeleri olmak üzere dünyanın birçok yerinden arama kurtarma başta olmak üzere pek çok alanda Türkiye’ye insani yardımlar yapılmıştır. Bu davranışların gerçekleşmesinde insani duyguların olduğu gibi dini duygu ve öğretilerin de çok önemli katkıları olmuştur.

Din toplum ilişkisinde, din olgusunun insanı etkilediği unsurlardan biri de dinin iç huzuru sağlıyor olmasıdır. Birey çıkmaza düştüğünü hissettiği, ruhsal bunalım yaşadığı, hayatını anlamlandıramadığı ve aklındaki sorulara cevap bulamadığı zamanlarda dine karşı yönelim durumu artmaktadır. Dolayısıyla din olgusunun, birçok problemin çözülmesine ve sorunun yok olmasına sebep olduğu gibi toplumsal hayata da önemli düzenlemeler getirdiği görülmektedir. Aydın’ın da dile getirdiği gibi “Özellikle yüksek tipli dinler toplum hayatının üzerine bir düzenleyici olarak gelmişler ve toplumsal yapıları da önemli değişikliklere uğratmışlardır” (Aydın, 2018, s. 168). Konuya İslam dini açısından yaklaştığımızda İslam dini, içinde doğduğu toplumu her bakımdan dönüştürmüş, (Şibli, 1977, s. 403) başta inanç, ibadet ve ahlak olmak üzere pek çok uygulamayı da köklü bir şekilde değiştirmiştir (Şibli, 1977, s. 95-101). Bu durum İslam ordusunun cepheye giderken dahi söylediği şu sözlerde kendisini bulmuştur.

“Allahım sen iletmeseydin doğru yolu bulamazdık;

Zekat veremez, namaz kılamazdık...,

Bağışla yeter ki sen, her şeyimiz uğrunda feda!

Gönlümüzü kılma ya Rabb, huzur ve sükunetten cüda!” (Şibli, 1977, s. 327).

Dinin topluma olumlu etkisi, bireysel olduğu gibi grupsal ve kurumsal yapılar çerçevesinde de görülmektedir. Yani din, bir taraftan bireyin inanç ve kişilik durumunu etkilediği gibi diğer taraftan da grupsal ve toplumsal kurumlar ile kültürel değerler üzerinde de etkili olur. “Dinin grupsal etkisi iki düzeyde ele alınabilir. 1- Dinin doğal gruplar üzerindeki etkisi, 2- Salt dinden doğan gruplar sorunu. Birincisi ile anlatılmak istenen, aile, klan, kabile, köy, kent ve hatta ulus gibi bir dinin çatısı altındaki sosyal gruplarla dinin ilişkisidir. Dinin bunlar üzerinde, din ve toplumsal yapı farklarına, dinin içeriği ve toplumun kültür seviyesine bağlı olarak belli etkilerde bulunduğunu, yerine göre de oluşturup şekillendirdiğini görmekteyiz. Mesela yüksek tipli dinler aileyi ve klanı, getirdikleri ilkelerle önemli değişikliklere uğratmışlardır. İslam dini de cahiliye toplumunun aile konusundaki pek çok eğilim ve anlayışını tasfiye ederek belli bir aile tipi önermiş ve bunu da topluma yerleştirmiştir. Bunların yanında bir de salt dinden doğan gruplar vardır. Bunlar varlığını dinden alan yeni sosyal oluşumlardır. Fırka, mezhep ve tarikat en belirgin biçimleridir ve genelde dini daha iyi yaşama kaygısından, onu anlama ve yorumlama çabalarından doğmuşlardır” (Aydın, 2018, s. 169).

Aydın’ın da belirttiği gibi “Bugün din olayı, sadece her mabedin müntesiplerini, dinler tarihçilerini, sosyologları, kültür - antropoloji uzmanlarını değil, inançsız insanları bile meşgul etmekte; basın, radyo, televizyon gibi büyük haber bültenlerinin, haftalık dergilerin, magazinlerin ana konularından birini teşkil etmektedir. İşte dine gösterilen bu ilgi, çağdaş insanın ruhundaki endişenin bir işaretidir. İşte yine bu endişedir ki, dini, birçok ilmi, felsefi kitapların ve çok sayıda romanların, denemelerin, şiirin ana konusu yapmaktadır (Chevalier’den akt. Aydın, 1986, s. 53).

2.1. Birleştirici ve Ayrıştırıcı Yönüyle Din

Pek çok yönüyle dinin toplumlar içindeki yapıcı etkisi oldukça fazladır. Bununla birlikte dinin toplum üzerinde yapıcı, bütünleştirici etkileri olduğu gibi ayırıcı, dışlayıcı ve ötekileştirici etkileri de vardır. Dini inançlar, ibadetler ve diğer ritüeller toplumu bir arada tutmaya ve kaynaşmaya itmektedir. İslâm dininde inananların kardeş ilan edilmesi (Hucurat, s. 10), kardeşlerin birbirine sahip çıkmasının tavsiye edilmesi, camide cemaatle namaz kılmanın teşvik edilmesi, bayramlarda tüm ailenin bir arada bulunması, akraba ve komşu ziyaretleri gibi durumlar sonucunda insanlar bir araya gelmekte, güçlerini ve imkanlarını birleştirmektedir. Burada dinin bütünleştirici fonksiyonunu oldukça net bir şekilde görmek mümkündür. Bunun yanı sıra dinin insanlar arasında ayrıştırma, dışlama, ötekileştirme ve çatışmaya sebep olduğu durumlar da vardır. Bu durumlar farklı dinlere mensup bireyler arasında olabileceği gibi aynı dinin üyeleri arasında da görülmektedir. Geçmişte bunun örnekleri görüldüğü gibi aynı durum günümüzde de devam etmektedir. Bu bölümde dinin ayrıştırıcı, dışlayıcı, ötekileştirici ve çatıştırmacı başka bir ifade ile olumsuz etkilerinden örnekler verilecektir.

Hristiyan dinine mensup kişiler arasındaki mezhep savaşları ile Müslümanlar arasında meydana gelen Cemal ve Sıffin gibi savaşlar aynı din mensupları arasında meydana gelen ayrıştırma, dışlama ve ötekileştirme konusunda en canlı örnekler olarak dikkat çekmektedir. Tarih boyunca dünya genelindeki savaşların pek çoğu da din savaşları ya da din kaynaklı savaşlar olmuştur. İslam tarihindeki Müşrikler ile Müslümanlar arasında meydana gelen Uhut, Hendek ve Bedir savaşları bu konuda verilebilecek en güzel örnekler olarak yer almaktadır. Haçlı savaşları da farklı dine mensup insanlar arasında yani Hristiyanlar ile Müslümanlar arasında yaşanan din savaşları arasında yerini almaktadır. Günümüzde Avrupa, Amerika ve dünyanın farklı yerlerinde görülen İslam karşıtlığı ve İslam düşmanlığı anlamına gelen

İslamophobi de bu ayrıştırma, ötekileştirme ve dışlamanın en canlı örneklerdir. Bu ayrıştırma, ötekileştirme ve dışlamanın etkisi ile günümüzde dahi demokrasi ve insan haklarının geliştiği, din ve inanç özgürlüklerinin hakim olduğu bazı ülkelerde Müslümanların kutsallarına saldırılmakta, Müslümanların kutsalı olan Kur’ân-ı Kerîm yakılmakta, camiler kundaklanmakta ve sırf inancından dolayı Müslümanlara kötü muameleler yapılmaktadır. Farklı toplumlarda farklı dinlere ve din mensuplarına yapılan olumsuz durumlar, dışlama ve ayrıştırmalar da bu konuda verilebilecek diğer örneklerdir.

Dünya üzerinde var olan dinler incelendiğinde esasında bütün dinlerin özellikle de ilahi dinlerin bütünleştirici, bireysel ve toplumsal huzuru sağlayıcı, toplumlarda yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşmayı kuvvetlendirici özellikleri vardır. Fakat din mensubu kişilerin bağnazlığı, cahilliği, önyargısı ve hoşgörüsüzlüğü ile dinin emir ve yasaklarına dikkat etmemeleri toplum içinde çıkan ayrışma ve çatışmaların bir sebebi olabilmektedir. Burada da karşımıza dinin ayırıcı fonksiyonu çıkmaktadır.

Günümüzde sadece ülkemizi ilgilendirmekle kalmayan, bütün İslâm dünyasını hatta tüm dünya kamuoyunu meşgul eden Kur’ân-ı Kerîm’in yakılmasına yönelik eylemler bu ayrıştırma ve nefret duygularının en açık örnekleridir. Bu eylemlere karşı gösterilen tepkiler de dinin ve dini değerlerin toplum üzerinde ne kadar etkili olduğunu açıkça göstermektedir. <https://www.aa.com.tr> (erş. trh. 05.10.2023, 16:02)

İsveç’te bir kişinin İsveç’in Türkiye Büyük Elçiliği önünde ve polis nezaretinde Müslüman toplumun kutsalı olan Kur’ân-ı Kerîm’i yakması yalnızca Türk toplumunda değil bütün İslâm âleminde büyük bir tepkiye neden olmuştur. İsveç’te başlayan Kur’ân-ı Kerîm yakma olayı daha sonra Danimarka ve Hollanda’da da devam etmiş, İslam ülkelerinin büyükelçilikleri önünde yapılan bu eylemler Müslümanlar tarafından tepki ile karşılanmıştır. Bu durum sadece tepki ile kalmamış İslam ülkelerinin bununla ilgili tedbirler almasına sebep olduğu gibi ülkeler arasındaki siyasi, ticari ve diğer ilişkileri de olumsuz etkilemiştir. <https://www.aa.com.tr> (erş. trh. 05.10.2023, 16:08)

Bu durum bile tek başına dinin toplum üzerinde olumlu etkileri olduğu gibi olumsuz etkilerinin olabileceğini de göstermektedir. Tüm bunlara rağmen “dinin birleştirici rolü, ihtilaf yaratıcı ve parçalayıcı rolünden daha yaygın ve daha belirgindir” (Arslantürk, 2010, s. 44).

2.2. Dinin Toplumsal İşlevleri

Daha önce de belirtildiği gibi din toplumsal alanda pek çok işlevi yerine getirmektedir. Burada onlardan bazıları maddeler halinde dile getirilecektir.

a- Dinin toplumlardaki en etkili sosyal işlevlerinden biri kimlik kazandırmaktır. İnanıldığı dine göre hem bireye hem de topluma; Müslüman, Hristiyan, Yahudi ya da bir başka kimlik kazandırmaktadır. Birey ve toplum bu kimliği taşımaktan onur duymakta, dinin kazandırdığı bu kimlik de insanın hayatına da anlam katmaktadır. Din, bu işleviyle kişinin kimlik bunalımına düşmesini engelleyici en önemli bir güçtür. Din, kararlı ve sağlam bir insan kimliği oluşturarak toplumsal ilişkilerin kişilikli ve bütünlüklü olarak gerçekleşmesinde de etken olur.

b- Dinin toplumsal işlevlerinden biri de meşruluk kazandırmaktır. Dinin toplum üzerinde etkili olmasının nedenlerinden belki de en önemlilerinden biri de budur. Aile ve evlilik ile ilgili olarak cinsel ilişki konusundaki meşruluk bu konuda bir örnektir. Ekonomi ve siyaset başta olmak üzere sosyal hayatın her alanında benzer örnekler görmek mümkündür. Bu durum kişileri olduğu gibi toplumları ve yöneticileri de rahatlatmakta ve gönül huzuru vermektedir. Hayatın her alanında bunun örneklerini görmek mümkündür.

c- Dinin bir diğer sosyal işlevi de toplumsal yardımlaşma, dayanışma, kaynaşma, birleşme ve bütünleşmeye yaptığı katkıdır. Sosyal kaynaşma, birleşme ve bütünleşmeyi sağlayan en önemli faktörlerden biri belki de en önemlisi dindir. Din birliği, inanç birliği,

ibadet ve ibadet yerlerindeki birliktelik insanları birbirine yaklaştırmakta, kaynaşma ve birleşmelerine katkı sağlamaktadır. Aynı şekilde bayramlar da toplumların birlik ve beraberliği ile tanışma ve kaynaşmalarına önemli katkı sağlamaktadır. Dinin yardımlaşma ve paylaşma konusundaki talimatları da toplumsal birlik ve beraberlik ile huzur ve güvenin sağlanmasında rol oynayan önemli faktörlerdendir. Dinlerin ahlak ve kul hakkı konusundaki ilkeleri de toplumların huzur ve mutluluğu ile birlik ve beraberliğinde önemli rol oynayan faktörlerden biri olarak dikkat çekmektedir. Dolayısıyla inanç, ibadet ve ahlâk konuları toplumu bütünleştirme ve toplumsal huzuru sağlama noktasında olumlu sonuçlara sahiptir. Pek çok sosyolog gibi “Durkheim de toplumu bir arada tutan şeylerle ilgilenmiş ve bunlardan en önemlisinin din olduğunu söylemiştir” (Özkalp, 2013, s. 194). İnsanın yaratılıştan getirdiği özellikler de buna etki etmektedir. “Toplum-din bütünleşmesinin ve toplumun gönül huzurunu sadece dinde bulmasının nedeni ise, insanın yapısıyla alakalı bir problemdir. Çünkü insan, ruh ve maddeden meydana gelmiştir. Maddi varlığımızın devamı için nasıl kendimizi tabiat şartlarına karşı korumak lüzumunu duyuyorsak, ruhi varlığımızın devamı için de manevi değerlere inanmak ihtiyacını duymuşuzdur” (Aydın, 1986, s. 48).

d- Dinin sosyal işlevlerinden bir tanesi de önleyici işlevlerdir. Din koymuş olduğu kurallar ile birey ve toplum için zararlı olan şeyleri yasaklamış ve yapılmasını haram kılmıştır. İnsanın kendi canına kıyması yani intihar etmesi yasaklandığı gibi başkalarının canına kıyması ve başkalarını öldürmesi de yasaklanmıştır. Mal, can ve namus konusunda koymuş olduğu kurallar ile mal, can ve namusa verilebilecek zararları önlemeye çalışmıştır. Çalışma, üretme ve kazanma konusunda aldığı tedbirler ile de tembellik ve dilencilik yasaklandığı gibi yapılan işe hile katmak, sahtekârlık yaparak başkasını aldatmak da yasaklanmıştır. Kazancına haram karıştırılmaması konusunda olduğu gibi kazancını harama harcamak ve israf etmek de yasaklanmıştır.

e- Dinin en önemli sosyal işlevlerinden bir diğeri de, inananlarına çeşitli toplumsal durumlarda ve değişik toplumsal olaylar karşısında takip edecekleri tutum ve tavırları belirleyen bir zihniyet ve ideoloji kazandırma işlevidir. Bu zihniyet ve ideoloji sayesinde din toplumda sosyalizasyon görevi de yaparak, toplumsal huzurun sağlanmasında da önemli işlevler yerine getirmektedir.

f- Dinin bir başka sosyal işlevi de din, hem bireyin benliğinin oluşmasında ve kişiliğinin gelişmesinde, hem de topluma uyumunda da yardımcı olur. Böylece din, aidiyet bilinci ile birlikte var olma ve taraf olma bilinci kazandırmaktadır (Okumuş, 2013, s. 97-101).

g- Din, toplumun kültürünün oluşmasında da önemli bir etkidir. Din, kültürün ve kültürel değerlerin oluşması ve korunmasında olduğu gibi kuşaktan kuşağa aktarılmasında da önemli bir faktördür. “Dinler toplumların kültürü üzerinde de büyük bir etki oluştururlar. Özellikle ilkel toplumlarda din, kültürü tümüyle etkiler ve şekillendirir. Mesela bayramlar, ekonomik anlaşmalar ve çeşitli sportif çalışmalar, hep dinî bir düşünceden kaynaklanmaktadır” (Dodurgalı, 1995’den akt. Güneş, 2014, s. 158).

2.3. Dinin Temel Kurumlarla İlişkisi

Din temel kurumlar ile olduğu gibi toplumun diğer kurum ve kuruluşları ile de etkileşim halindedir. “Din, aile, ekonomi, siyaset, eğitim, boş zamanlar, hukuk ve ahlak gibi kurumlar, sosyal sınıf ve tabakalar, kültür, kimlik, yerel birlikler, dernek, kulüp, mesleki kuruluşlar vb. üzerinde çeşitli etkileri olan bir fenomen ve bir kurumdur” (Okumuş, 2013, s. 95).

Din, başta inanç konusu olmak üzere müntesiplerine ve onların temel kurumlarına pek çok konuda yeni prensipler getirmekte ve onları etkilemektedir. “Her din, inananlarına yeni bir zihniyet getirir. Dinin getirdiği zihniyet, toplum hayatının din dışında kalan bölümlerinde de etkili olur. Bu nedenle herhangi bir dine özgü zihniyet, sadece tabiata karşı değil, fakat

aynı zamanda aile, eğitim, ekonomi ve devlet gibi toplumsal kurumlara ve olgulara karşı da bir tavır almayı gerektirir” (Arslantürk, 2010, s. 45).

“Din, kültürün ilk basamaklarından başlayarak aile, oymak, kabile, boy ve millet gibi tabii birliklerle hep yakın ilişki içinde bulunmuştur. İnsanlarla dinin bu birlikteliği günümüze kadar çeşitli biçimlerde devam etmiş ve tarihin sonuna kadar da devam edeceği benzemektedir” (Okumuş, 2013, s. 93).

Din ile aile arasında karşılıklı dinamik bir etkileşim vardır. Tarih boyunca din aileyi, aile de dini etkileye gelmiştir. Aynı durum halen devam etmektedir. Din ailenin kuruluşundan, evlenme yasaklarından, eşlerin birbirlerine karşı görev ve sorumluluklarına, çocukların yetiştirilmesinden hayata atılmalarına kadar, çocuklar için de anne babalarına karşı görev ve sorumluluklarına karşı tedbirler almıştır. Ailenin dini etkilemesi de yaygın bir durum olup, aile bireylerinin inancı, yaşantısı ve kültürel değerleri de dini, dini inançları ve dini algıyı etkilemektedir. “Tarihsel gelişimi göz önüne alındığında din ile aile arasındaki ilişkiler şu iki noktada özetlenebilir:

a- Toplumsal etkileşimlerin ürünü olmayan yüksek tipli dinler aileye etki ederek onu yeni baştan şekillendirmişlerdir. Mesela Yahudilik, Hristiyanlık ve özellikle İslam aile konusunda ayrıntılı kurallar getirmiş ve onun iki ayrı cins arasında gerçekleşmesi, keyfi ve geçici olmaması, neslin devamını sağlaması gibi doğal yönlerinin üzerine değerler yüklemişlerdir. Buna göre evlenme şekli, boşanma, karşılıklı haklar ve ödevler, yönetim, aileye ait malların korunması, miras, kadın ve erkeğin konumu ve benzeri konular belli kurallara bağlanmıştır.

b- Toplumsal şartların ürünü olan dinler ise, diğer kurumların etkisi ve belirleyiciliğinde olduğu kadar, aile tarafından da şekillendirilmişlerdir. Bu toplumlarda aile kurumu dinden daha güçlüdür, dolayısıyla da ailenin dini belirlemesi daha ön plandadır. Burada ailenin pek çok motifi kutsal hale gelmiştir. Aile reisi, atalar ruhu, ocak ve evin belli yerleri kutsaldır. Doğum Tanrısı, Bereket Tanrısı gibi her şeyin bir tanrısı vardır. Burada aile yapısına uygun bir din getirilmiş, ocak kültürü, atalar kültürü gibi kültürler oluşturulmuştur” (Aydın, 2018, s. 173-174).

Din ile ekonomi arasında da yakın bir ilişki vardır. Din, toplumların ekonomik durumlarını da etkilemekte, üretim, tüketim ve çalışma ahlakı ile ilgili hükümler getirmekte, çalışma, üretme, kazanma ve harcama konularında da kurallar koymaktadır. Bu durum iş ahlakı, ticaret ahlakı, iktisat ahlakı, sanat ve meslek ahlakı gibi kavramlar ile toplumda yer bulmaktadır. Sadece bununla da kalınmamakta “Ekonominin “arz-talep” dengesi gibi en temel yasaların, önemli bir kısmı din kökenli bir etik (ahlaki) düzlemde olup biter” (Aydın, 2018, s. 174-175). Dinin ekonomi üzerinde etkisi olduğu gibi ekonominin de din üzerinde etkili olduğunda şüphe yoktur. Toplumun ekonomik durumu da dini yaşayışı etkilemekte, mesela İslam dininde zekât ve hac gibi ibadetlerin varlığı ve zengin kişiler tarafından yerine getirilmesi istenmektedir. Fakirin hacca gitmesi, zekât vermesi ve kurban kesmesi gibi bir sorumluluğu bulunmamakta, zengin olanların fakirleri görüp gözetmesi istenmektedir. Böylece toplumdaki ihtiyaçların karşılanması, yardımlaşma-dayanışma ve kaynaşma örnekleri ortaya konulmaktadır.

Din, toplumların siyasal hayatlarını da derinden etkilemiş, bu durum din devlet ilişkilerini de yakından ilgilendirmiştir. Bazen din devlete, bazen devlet dine hâkim olma, bazen de din ve devlet işlerinin ayrılma durumları ile karşılaşmıştır (Yavuzer, 2006, s. 270). Dinin devlete hâkim olduğu dönemde devlet din kuralları ile yönetilmiş, devletin dine hakim olduğu toplumlarda devlet dini yönlendirmiştir. Din ve devletin ayrıldığı toplumlarda da din devlet işlerine, devlet de din işlerine karışmamıştır. Dünya genelinde her üç örneği günümüzde de görmek mümkündür.

Din ile eğitim arasında da çok yakın bir ilişki bulunmaktadır. Özellikle ilahi dinler eğitimi teşvik etmiş, İslam dininin ilk emri de “oku” (Alak,1-5) olmuştur. Pek çok ayet ve

hadiste de ilim teşvik edilmiş, “hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu” (Zümer, 9) ayeti de bu konuda en önemli örnek olmuştur. Hz. Peygamber de “ilim öğrenmek kadın erkek herkese farzdır” buyurmuş, beşikten mezara kadar öğrenme tavsiye edilmiştir. Hz. Peygamber dönemi başta olmak üzere, 4 Halife dönemi, Emevi, Abbasi, Selçuklu ve Osmanlı döneminde olduğu gibi farklı İslam ülkelerinde de din temelli bir eğitim olmuştur. Tarihi süreç içinde Hristiyan dünyada da kilise diğer alanlarda olduğu gibi eğitim konusunda da etkin olmuş, eğitim de din kaynaklı ve kilise merkezli olmuştur. Günümüzde ise Türkiye dâhil pek çok İslam ülkesinde olduğu gibi Hristiyan ülkelerde laik bir eğitim uygulaması dünya genelinde daha yaygın hale gelmiştir.

2.4. Toplumun Dine Etkisi

Dinler nasıl ki insanların karakterlerinin oluşmasında, yaşamlarının güzelleşmesinde, eksik ve yanlışların ortadan kaldırılmasında, birlik-beraberlik, yardımlaşma, dayanışma ve kaynaşma duygularının gelişmesinde insana yön veriyorsa aynı şekilde toplumlar da dine yön vermekte ve dini etkilemektedir. Bir toplum, içinde bulunduğu sürecin şartlarına göre dinin inanç, ibadet ve ahlaki kurallarını değiştirebilmekte ya da kendi arzu ve isteklerine göre dini kurallar koyabilmektedir. Tarih bunun örnekleri ile dolu olduğu gibi günümüzde de bunun canlı örnekleri ile her yerde karşılaşılmaktadır.

Dinin insanların giyim kuşamlarını, yeme içme alışkanlıklarını, yaşayış şekillerini ve hayat gayelerini etkilediği gibi insanlar da kendi inanç ve ihtiyaçları doğrultusunda dini yönlendirmekte ve değiştirmektedir. Bunun en çarpıcı örneği İslam dininden önce gönderilen ilahi dinlerde olmuştur. İnsanlar peygamberlerin getirmiş olduğu dini değiştirmiş ve orijinalitesini bozmuştur. Beşeri dinlerde de insanlar inanç ve ibadetlerini kendi şartlarına ve kendi ihtiyaçlarına göre belirlemişlerdir.

Dinin toplumları etkilediğine dair pek çok örnek olduğu gibi toplumların din üzerindeki etkilerini gösteren pek çok örnek de vardır. “Bunların başında çevre faktörleri bulunmaktadır. Tanrılarına, tarımcı toplumlar ‘Toprak Ana’, akarsu kenarlarında yaşayanlar ‘Bereket Tanrısı’, denizci topluluklar (mesela Polinezya yerlileri) ‘Koruyucu Mabut’ adını vermişlerdir. Arazinin çetin olduğu yerlerde natürist (doğa güçlerine tapınma), düz yerlerde animist (ruhsal güçlere tapınma) inançları ağırlık kazanmıştır. Yine toplumsal etkinlik, mülkiyet tarzları, zümre yapıları, dini anlayışlarda önemli şekillenişlere sebep olmuşlardır. Hatta siyasal yapının (mesela iktidar ve otorite tipinin) dini pratikler ve şekilleniş üzerinde önemli etkileri olduğu söylenebilir” (Aydın, 2018, s. 168).

Toplumların benimsedikleri dini inançlar birbirinden farklı olabileceği gibi aynı inanç mensupları arasında da dünyanın çeşitli yerlerinde farklılıklar görüldüğünü söylemek mümkündür. Aynı inançların farklı toplumlarda farklı yaşanması o inanç sisteminde değişiklikler görülmesini muhtemel kılmıştır. Örneğin; İslâm dininin Türkiye’de, Mısır’da veya Arabistan’daki yaşayış şekillerinin farklılık göstermesi bunun en canlı örneği olarak kabul edilmektedir.

İslam dininin kutsal kitabı olan Kur’ân-ı Kerîm’de herhangi bir değişiklik yapılmamış, ilk gönderildiği orijinal hali ile durmaktadır. Buna rağmen İslam dininin farklı toplumlardaki yaşayış ve algılanışında çeşitlilikler görülmektedir. Bu durumu sadece ülkeler bazında değil aynı ülkeler içindeki farklı topluluklar ve gruplar çerçevesinde söylemek de mümkündür. Farklı dinlerde farklı mezhepler, tarikatlar ve dini grupların oluşması ve çeşitlenmesi de bu farklılıkları destekler niteliktedir. Bu örnekler de toplumun dine etkilerini ortaya koymaktadır.

Genel Değerlendirme ve Sonuç

Dinin insanlık tarihi ile yaşıt olduğu, tüm toplumları ilgilendiren evrensel bir olgu olduğu, bireysel olarak inanmayanlar olmakla birlikte topyekûn dinsiz bir topluma rastlanmadığı, dinin toplumları etkilediği gibi toplumların da dini etkilediği tespit edilmiştir.

Kaçınılmaz olan değişime bağlı olarak din ve dini algılarda da değişim yaşanmıştır. Sosyoloji bilimi, bu alanda çalışan sosyologlar ve din sosyologları da din, dini algı, dini uygulama ve kurumların bazı değişimlerden geçtiğini kabul etmektedir. Din sosyologları dinin tarihsel süreçte bazı değişim, dönüşüm ve kırılmalar yaşadığını belirtmişlerdir. Özellikle de Aydınlanma dönemi sonrası dine yaklaşım değişime uğramış, pek çok olumsuz yaklaşım gündeme gelmiştir. Tüm bunlara rağmen din ve dini inançlar yaşamaya devam etmiştir. Aynı durum günümüzde de devam etmektedir. Din ve dini inançların tamamen yok olduğunu ve olacağını gösteren herhangi bir kesin belgeye rastlanmamıştır. Pozitivist dönemde, gelecekte önemini yitireceği, ihtiyaç duyulmayacağı ve ortadan kalkacağı iddia edilen din hala önemini yitirmediği ve gündemden kalkmadığı gibi aksine güçlü bir şekilde varlığını devam ettirmektedir. Dünya genelinde yaşanan gelişmeler aynı uygulamanın artarak devam edeceğini açık ve net bir şekilde ortaya koymaktadır.

Öneminden dolayı bu zamana kadar topyekûn dinsiz bir toplum olmamış, bundan sonra olması da beklenmemektedir. Bir taraftan her toplum yeni gelen nesillere kendi dinlerini ve dinin gereklerini öğretmek ve o dini yaşatmak için uğraşırken diğer taraftan da dünyanın pek çok yerinde misyoner faaliyetleri ile inanmayan veya başka bir dine inanan kişileri kendi dinlerine kazandırmak için yoğun bir faaliyet gösterilmektedir.

Sonuç olarak din, hayatın bir parçasıdır, parçası olmaya da devam etmektedir. Din tüm toplumları etkilemekte, aynı zamanda toplumlar da dini etkilemektedir. Tarih boyunca böyle olmuş, günümüzde de aynı durum devam etmektedir. Bu etkileşim olumlu olabildiği gibi pek çok olumsuzluğu da beraberinde getirmektedir. Din istismarı ve din kaynaklı çatışmalar bunun en güzel örnekleri arasındadır.

Geçmişte olduğu gibi günümüzde de din, hem birey hem de toplum için, ekmek, su ve hava kadar gereklidir. Tarih boyunca en ilkelinden en gelişmişine kadar bütün toplumlar bunun farkına varmış ve bu ihtiyacı gidermek için mutlaka bir dine inanma ihtiyacı duymuştur. Aynı durum günümüzde de devam etmektedir.

Kaynakça

- Arslantürk, Z. (2010). Din ve toplum. (N. Akyüz, & İ. Çapçioğlu içinde), *Ana Başlıklarıyla Din Sosyolojisi*. Gündüz Eğitim ve Yayıncılık.
- Aydın, M. (1986). Din ve toplum ilişkisi. *Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 0(3), 47-59.
- Aydın, M. (2018). *Kurumlar sosyolojisi*. Açılım Kitabevi.
- Cilacı, O. (1995). *Günümüz dünya dinleri*. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Dikbiyık, C. (2019). Bireysel süreçler ve din. A. Onay, & N. Avcı içinde, *Din Sosyolojisi*. Lisans Yayıncılık.
- Doğan, L. (1979). Din ve toplum. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, (17), 75-81.
- Doğan, L. (2011). Din ve toplum. *Sosyoloji Konferansları*, 0, 75-81.
- Fitcher, J. (2012). *Sosyoloji nedir*. (N. ÇELEBİ, Çev.) Anı Yayıncılık.
- Gönç Şavran, T. (2012, Haziran). *Sosyolojiye giriş*. Anadolu Üniversitesi.
- Güneş, Abdurrahman (2014). Sosyolojik olarak din ve toplum ilişkileri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 24(1), 153-164.
- Harman, Ö. F. (2006). Din ve mahiyeti. *İlmihal* (Cilt 1). içinde. Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Kurt, A. (2018). *Din sosyolojisi*. Sentez Yayıncılık.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji sözlüğü*. (Çev. O. Akınay, & D. Kömürcü). Bilim ve Sanat Yayınları.
- Okumuş, E. (2009). Toplumsal değişme ve din. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 324.

- Okumuş, E. (2013). Sosyolojinin din sorunsalı. M. Bayyigit (Ed.), *Din Sosyolojisi*. Palet Yayınları.
- Onay, A. (2019). Dini gruplar sosyolojisi. A. Onay, & N. Avcı içinde, *Din Sosyolojisi*. Lisans Yayıncılık.
- Özkalp, E. (2013). *Sosyolojiye giriş* (21 b.). Ekin Yayınları.
- Şen, H. (2019). Sosyoloji teorileri ve din olgusu. A. Onay, & N. Avcı içinde, *Din Sosyolojisi*. Lisans Yayıncılık.
- Şibli, M. (1977). *Büyük İslam tarihi asrı saadet, 1*, (Çev. O. Z. Mollamehmedoğlu, Dü., & Ö. R. Doğrul) Eser Neşriyat ve Dağıtım.
- Usta, N. (2008). *Din ve toplum yazıları*. Platin Yayınları.
- Wach, J. (1990). *Din sosyolojisi*. (Çev. Ü. Günay). Erciyes Üniversitesi Yayınları.
- Yavuzer, H. (2006). *Çağdaş din hizmeti ve Diyanet İşleri Başkanlığı*. Laçın Yayınları.
- Yavuzer, H., Erdem, M., & Açıkgöz, Ü. (2018). Üniversite gençliğinin din algısı (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi Örneği). *Millî Kültür Araştırmaları Dergisi (MİKAD)*, 2(2), 22-48.

İnternet Kaynakları

- <https://www.webtekno.com/hangi-din-dunyada-ne-kadar-yaygin-h121653.html#:~:text=D%C3%BCn%C3%BCfusnun%20yakla%C5%9F%C4%B1k%20%31'i,0%2C2'sini%20olu%C5%9Fturuyor>. (erş. trh. 25.08.2023, 22:57)
- <http://politikaakademisi.org/2015/05/07/kuresel-dindarlik-endeksi/> (erş. trh. 13.09.2023, 16:09)
- <http://ihuam.ankara.edu.tr/insan-haklari-evrensel-beyannamesi/> (erş. trh. 05.10.2023, 10:16)
- <https://www.aa.com.tr/tr/gundem/isvecte-kuran-i-kerim-yakilmasina-islam-ulkeleri-tepki-gosterdi/2794666> (erş. trh. 05.10.2023, 16:02)